

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 1

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 1

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

MUNDARIJA
MATNSHUNOSLIK

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

Tanju Seyhan

Babur Şah ve Aruz İmlası 4

Gholamreza Razmi

Nevai ile Arif Erdebılı'ye Dayanarak
Ferhad'ın Kimliğine dair bir Hipotez 18

Ozoda Tojiboyeva

"Favoyid ul-kibar" devoni nusxalarida
g'azal butunligining saqlanishi 43

Dilnoza Rustamova

Alisher Navoiy toshbosma devonlarining
mo'tabar qo'lyozmalar bilan matniy-qiyosiy
tadqiqi 54

ADABIYOTSHUNOSLIK

Boqijon To'xliyev

Nasimiy va Navoiy she'riyatining g'oyaviy
mushtarakligi 72

Qodirjon Ergashev

"Maxzan ul-asror"ning o'ziga xosligi va
g'oyaviy-estetik mohiyatiga doir 85

LINGVISTIKA

Samixon Ashirboyev

Alisher Navoiy nasriy asarlarida uyushiq
kengaygan kesimlarning sintaktik-semantik
xususiyatlari 98

Baxtiyor Abdushukurov

So'z o'zlashtirish an'anasi 108

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Tanju Seyhan**

Babur Shah and Aruz Spelling 4

Gholamreza RazmiBased on Nevai and Arif Ardabili a Hypothesis
about the Identity of Ferhad 18**Ozoda Tojiboyeva**The Preservation of Ghazal Integrity in the
Manuscript Copies of the *Fawāyid al-Kibār*
Dīvān 43**Dilnoza Rustamova**Textual-Comparative Study of Alisher Navoi's
Lithographed Divans with Reliable
Manuscripts 54**LITERATURE****Bokijon Tukhliev**The Ideological Commonality of Nasimi
and Navoi's Poetry 72**Qodirjon Ergashev**On the uniqueness and ideological and
aesthetic essence of *Makhzan ul-Asror* 85**LINGUISTICS****Samikhon Ashirboev**The Syntactic-Semantic Characteristics of
Coordinated Extended Predicates in the
Prose of Alisher Navoi'i 98**Bakhtiyar Abdushukurov**

The Tradition of Lexical Borrowing 108

"Favoyid ul-kibar" devoni nusxalarida g'azal butunligining saqlanishi

Ozoda Tojiboyeva¹

Abstrakt

Turkiy adabiyotda eng ko'p lirik meros qoldirgan Alisher Navoiyning devonlari o'zbek adabiyotida muhim o'rin tutadi. Fanga ma'lum turkiy tildagi sakkizta, forsiy tildagi bitta devoni bilan Navoiy lirikasi katta tadqiqot obyekti hisoblanadi. O'tgan yillar davomida adibning devonlarga kirmay qolgan she'rlari haqida bir qancha maqolalar e'lon qilindi. Bugun dunyo fondlaridagi qo'lyozmalardan keng foydalanish imkoni mavjud bir sharoitda nashrlar va qo'lyozmalarni qiyosiy solishtirib ko'rish fanga yangi ma'lumotlarni berishi mumkin. Fanda noyob manba sifatida qadrlanuvchi kulliyotlar tarkibidagi devonlarni matniy qiyoslash zarurati bor.

Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarining 26 tasini o'zida jamlagan kulliyotlardan biri – Parij kulliyoti asosiy obyekt qilib olingan. Kulliyotdagi "Favoyid ul-kibar" devoni matnidagi she'rlarning Revan, Fotih kulliyotlari matni bilan farqli xususiyatlari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: *qo'lyozma, kulliyot, xattot, devon, matn, tahrir, baytlar.*

Kirish

Bugungi kunda nafaqat turkiy adabiyot, balki dunyo adabiyotida ham Alisher Navoiy kabi lirik janrda sermahsul ijod qilgan shoirlar kam topiladi desak yanglishmagan bo'lamiz. Bugun fanga ma'lum bo'lgan Alisher Navoiyning turkiy tildagi sakkizta va forsiy tildagi bitta devoni, jami – to'qqizta devoni va nasriy asarlari tarkibidagi she'rlari yig'ilib, ulkan adabiy merosni tashkil etadi. "Xazoyin ul-maoniy" yakunlangandan so'ng ham shoir g'azal yozganmi, degan bahslar atrofida olimlar yaxshi natijalarga erishdilar. Atoqli olim Hamid Sulaymon Navoiy devonlarini ko'chirib, ommaga taqdim etgandan so'ng ham devonlarga kirmay qolgan she'rlar aniqlandi. Dunyo kutubxonalaridagi manbalarni qo'lga kiritish natijasida fanga yangi ma'lumotlar kirib keldi.

¹ Tojiboyeva Ozoda Tohirovna – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

Iqtibos uchun: Tojiboyeva, O. T. 2025. "Favoyid ul-kibar" devoni nusxalarida g'azal butunligining saqlanishi". *Oltin bitiglar* 1: 43 – 53.

Ayniqsa, buyuk adib asarlarining 26 tasini o'zida jamlagan noyob kulliyotlarning o'rganilishi tufayli shoirning hayotiga yaqin, asl matnga kirish imkoni paydo bo'ldi. Bugun aniqlangan har bir parcha fan uchun katta ahamiyatga ega, garchi ular turli g'oyaviy maqsadlar, tahrirga ko'ra she'rlar tarkibidan tushib qolgan bo'lsa ham Navoiyning qalamidan to'kilgan satrlar sifatida qadrlidir.

Kulliyotlardagi farqli baytlar

Alisher Navoiy devonlariga kiritilmagan baytlar xususida H.Sulaymonov, F.Sulaymonova, A.Abdug'afurovning alohida tadqiqotlari mavjud. Fozila Sulaymonova devonlarga kirmay qolgan 73 ta she'rni "Ayyomi visol o'ldi yana" nomi bilan e'lon qilgan edi [Sulaymonova 1995]. Mazkur aniqlangan yangi she'rlarning aksariyati Istanbuldagi Revan №808, Parij №316 - 317 nusxalardan olingani, bittasi esa Nyu-York Metropoliten muzeyidagi Sultonali Mashhadiy ko'chirgan "Terma devon"da mavjudligi aytiladi. Sinchkov adabiyotshunos olim A.Abdug'afurov "Xazoyin ul-maoniy"dan chetda qolgan g'azallar" nomli maqolasida ham XIX asrlarda bayozlarga kiritilgan, shoirlar taxmis bog'lagan, biroq g'azalning asosiy matni yo'qolib ketgan she'rlarini aniqlaydi va baytlarni terib, g'azal matnini tiklaydi [Abdug'afurov 2001, 104 - 123]. Mazkur kichik maqoladagi katta ma'lumotlar ko'plab manbalarni tekshirish, mehnat evaziga yuzaga kelgani aniq. Ayni maqolada Alisher Navoiyning yangi g'azallari emas, boshqa kulliyotlarda bo'lmagan, faqatgina Parij kulliyotida mavjud bo'lgan, bugungi nashrlarga kiritilmagan baytlar xususida fikr yuritiladi.

Alisher Navoiy qo'lyozmalari o'zining ko'chirilish davri, joyi, xattotiga ko'ra ilmiy tasniflanadi va muallif davriga yaqinligiga ko'ra qadrlanadi. Turli qo'lyozmalar qatorida ko'p sonli asarlarni o'zida jamlagan kulliyotlar ham alohida o'rin tutadi. Alisher Navoiyning yirik hajmdagi asarlaridan iborat kulliyotlarning bugun fanga bir qanchasi ma'lum. Xorijiy davlat fondlarida saqlanayotgan mazkur kulliyotlar o'z davrida M.Hakimov, H.Sulaymonov, yaqin yillar ichida O.Madaliyeva tomonidan atroflicha o'rganilgan va yoritilgan.

Jami sakkizta deb qaraluvchi mazkur kulliyotlar sirasidan eng mo'tabar manba sifatida e'tirof etiluvchi 3 ta kulliyot alohida ajralib turadi:

1. Turkiya, To'pqopi kutubxonasidagi Revan 808-raqamli kulliyot. 1496/97 - 1499/1500-yillar davomida Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan Hirotda ko'chirilgan.

2. Parijdagi 316-317-raqamli kulliyot. 932 – 933/ 1526/27-yillarda Hirotda kotib Ali Hijroniy tomonidan ko'chirilgan.

3. Sulaymoniya Fotih kutubxonasidagi 4056-raqamli kulliyot. Navoiyshunos olim O.Madaliyeva "Nusxada Sulton Mahmud I ning (1730 – 1754) muhri mavjudligi kulliyotning mazkur Sulton hukmronligi davrida yoki undan avval tasnif qilinganini bildiradi", deb ma'lumot beradi [Madaliyeva 2021, 136].

Atoqli manbashunos olim Hamid Sulaymon "Alisher Navoiy kulliyoti qo'lyozmalari tadqiqotidan" nomli maqolasida quyidagicha ta'kidlaydi: "Tarixiy manbalardan ma'lum bo'lishicha, kulliyotlar ba'zan muallif tomonidan, ko'proq muallif vafotidan so'ng boshqa shaxslar tomonidan tuzilgan. Bu o'rinda biz Navoiy kulliyotining birinchi va asosiy musannifi shoirning o'zi ekanini ko'ramiz" [Сулаймонов, 90].

Kitobning Navoiy tiriklik davrida Sulton Husayn Boyqaro saroyining eng mohir xattoti Darvesh Muhammad Toqiy tomonidan besh yil davomida ko'chirilgani, ilk bora "Munojot"ning kulliyotga "so'zboshi" sifatida kiritilgani, asarlar janriga ko'ra emas, mazmun-mohiyatiga ko'ra joylashtirilgani asos sifatida ko'rsatilgan. Har bir asarni ko'chirish jarayoni bevosita Navoiyning kuzatuv ostida olib borilgan bo'lishi haqiqatga yaqinligi qayd etiladi. Kulliyotga 26 ta asar kiritilgan. Yuqoridagi Parij va Sulaymoniya nusxalarida xuddi mana shu 26 ta asar jamlanmasi, tartibi saqlangan. Shu ma'noda fanda har uch kulliyot, ayniqsa, Revan nusxasi buyuk shoir o'zi bevosita tiriklik davrida nazorat qilib turgan kulliyot tartibida, shoirning prinsiplari, qolaversa, davriy yaqinligi, kitobatchilikning yuqori malakali san'at egalari tomonidan bajarilganiga ko'ra ham noyob nusxa sanaladi.

Parij kulliyotining fandagi ahamiyati

Parij kulliyoti Alisher Navoiy vafotidan so'ng, Darvesh Muhammad Toqiy ko'chirgan kulliyotdan 26 yil farq bilan Hirotda ko'chirilgan. Garchi Husayn Boyqaro vafot etgan bo'lsa-da, bu davrda hali Hirotda adabiy maktabi, temuriylar davri xattotlik san'ati an'analari saqlangan edi. Shu va boshqa qator sabablariga ko'ra ham Parij nusxasining mavjudligi Alisher Navoiy asarlari matniga doir masalalarni hal qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

Parij kulliyoti haqida ilk bora o'zbek ilm-faniga Hamid Sulaymon tomonidan ma'lum qilingan. Parij kulliyoti ikki jilddan (I jild 469, II jild 406 varaq) iborat bo'lib, uch yil – 930 – 1523/1524 va 933 – 1526/27-yillar davomida Hirotda xattot Ali Hijroniy tomoni-

dan ko'chirilgan. Kulliyot Navoiy davriga yaqin yillarda, Hirot adabiy maktabi an'analari, ruhi hali so'nmagan davrda ko'chirilgan. Olim H.Sulaymon qayd etishicha, "Ali Hijroniy, shubhasiz, o'z davrining yuksak ma'lumotli namoyandasi, didi baland kishisi hisoblangan. Matnga qo'yilgan harakatlarga qaraganda, u o'zbeklardan bo'lgan. ... Asar matni kulliyotning boshqa nusxalariga qaraganda muallif tahririga ancha yaqin bo'lib, unda tavofutlar juda kam" [Sulaymonov 1973, 192].

Yuqoridagi fikrga e'tibor berilsa, olimning Ali Hijroniy o'zbek bo'lishi mumkin deya ishora qilish sababi matndan yaqqol sezilib turadi:

1. Tashdid, hamza belgilarining qo'yilishida. Alisher Navoiyning o'zi musanniflik qilgan deb aytiluvchi mo'tabar nusxa-808-raqamli kulliyotga qiyosan ko'rilganda, mazkur kulliyot tarkibidagi matnlarda ana o'sha belgilar aksariyat qo'llanmagan. Belgilarning qo'yilishi o'zbek kitobxoniga qulaylik tug'diradi. Jumladan, eng ko'p qo'llanuvchi – *ollida, ollinda* kabi so'zlarni o'qish va yozishda aniqlik yaratadi. Parij kulliyotida esa ikki undoshning bir joyda kelishi – tashdid va unlilarning birga kelishi – hamza belgilari so'z ustiga aniq qo'yib borilgan.

2. Alif harfi bilan boshlanuvchi so'zlarning qo'llanishida. Xususan, *anga – onga, aning – oning, aningdek – oningdek, ani – oni* kabi so'zlarda 808-raqamli kulliyotda mantiqiy ravishda almashib boradi. *Oni, osru, oningdek* kabi so'zlar ham me'yorida, biroq Sulaymoniya kulliyotida esa deyarli barcha alif bilan boshlanuvchi so'zlar **o** bilan boshlangan. So'zlararo bunday farqning ko'pligi matndagi farqlanishni kuchaytirib yuboradi. Parij nusxasida esa Sulaymoniya nusxasiga teskari ravishda barchasi **a** bilan berilishi kuzatiladi. Demak, Ali Hijroniy so'zning ma'nosini tushunib ko'chirgan. Shu kabi matnning yengil, ravon o'qilishi kabi qator xususiyatlariga ko'ra ham Ali Hijroniy o'zbek degan xulosaga kelish mumkin.

Parij kulliyotining eng muhim asosiy xususiyati matnning chiroyli nastaliq xatida ko'chirilganidir. Revan nusxasidagi tig'iz bo'lib, matn ma'nosi anglashilmay qolgan o'rinlarni bema'lol Parij nusxasi asosida to'g'rilab olish mumkin. Chunki har ikki kulliyot matni bir-biriga juda yaqin. Ali Hijroniy har holda mazkur kulliyotdan bo'lmasa ham, Navoiy davridagi qo'lyozmalardan ko'chirgani aniq.

Parij kulliyoti matni kulliyotning boshqa nusxalariga qaraganda muallif tahririga (Реван №808) ancha yaqinligi matniy

farqlardan ko'rinadi: Parij matnidagi so'zlar aksariyat Navoiy o'zi tasnif bergan deb qaraluvchi 808 raqamli kulliyot matni bilan deyarli bir xil. Sulaymoniya nusxasida esa jiddiy farqlar bor. Matndagi ayrim farqli so'zlarda 808 – Revan va Parij nusxasi bir xil, Sulaymoniya nusxasi esa ulardan farqlanadi. Demak, Parij nusxasi ishonchli nusxadan ko'chirilgan. Ali Hijroniy kulliyotni 808 raqamli kulliyotdan ko'chirganmi, degan fikr ham yuzaga keladi, biroq ayrim she'rlar hajmida farqlar borligi Ali Hijroniyning qo'shimcha manbalardan foydalanganini ko'rsatadi. Ali Hijroniy kulliyotlar emas, aynan "Xazoyin ul-maoniy" devonlaridan ko'chirgan bo'lishi kerak.

Hamid Sulaymon ta'kidicha, "Parij kulliyotining "Xazoyin ul-maoniy" qismida boshqa qo'lyozmalarda uchramagan va biz chop ettirgan to'rt tomlikka ilova qilingan she'rlarga ham kiritilmagan Alisher Navoiyning 33 g'azali uchraydiki, bu mazkur qo'lyozmaning ahamiyatini yanada orttiradi. Bu g'azallarning ko'pchiligi Istanbul kulliyotida ham bor, lekin "Xazoyin ul-maoniy" gacha bo'lgan "Devon" va devonlar majmuasining bizga ma'lum bo'lgan biror-tasida ham uchramaydi" [Sulaymonov 1973, 194]. Ko'rinadiki, Parij nusxasi ko'plab afzalliklariga ko'ra ilmiy-tanqidiy, qiyosiy-matniy tadqiqotlar uchun tayanch asoslardan biri bo'la oladi.

Ta'kidlash joiz, Hamid Sulaymon "Xazoyin ul-maoniy" devonlari akademik nashrini tayyorlashda Sankt-Peterburgdagi 1498/99-yillar ko'chirilgan №55, Tojikiston FA Sharqshunoslik fondidagi 1499/500-yillar ko'chirilgan №1990 va Toshkent fondlaridagi qo'lyozmalardan foydalangan. Olim "Xazoyin ul-maoniy"ning akademik nashriga yozgan so'zboshida aynan "Favoyid ul-kibar" matnini tayyorlashda yuqoridagi ikki qo'lyozmaga tayanganini qayd etadi. Yuqorida qayd etilgan har uch kulliyot – Revan №808, Parij №316 – 317, Sulaymoniya №4056-nusxalari olim devonlarni nashrga tayyorlagandan so'ng qo'lga kiritilgan. Keyingi nashrlarda mazkur nusxalar asosida qayta ko'rib chiqilgani va to'ldirilgani aytiladi. Agar Navoiy davrida ko'chirilgan devon qo'lyozmalaridan, jumladan, Sankt-Peterburgdagi №55, Tojikiston FA dagi №1990 raqamli qo'lyozmalardan Hamid Sulaymon foydalangan bo'lsa, kulliyotga asos bo'lgan asl manba qayerda, degan savol tug'iladi. Negaki, Hamid Sulaymon foydalangan matn Sulaymoniya Fotih kutubxonasi nusxasidagi matnga juda yaqin bo'lib, Revan va Parij kulliyotidagi matndan farqlanadi. Biroq g'azallarning tartibi har uchlasida ham bir xil. Shunday holatda Revan va Parij nusxasiga yaqin alohida devonlarning qadimiy

manbalari bormikan, degan savollar yuzaga keladi. Albatta, buning uchun har bir matni sinchiklab qiyoslash lozim. Matniy qiyoslar manbalarning xususiyatini ochib beradi.

Parij kulliyotidagi farqli baytlar

Kulliyotning o'zgachaligi – unda qo'lyozmalarda yo'q ayrim baytlar mavjud. Matniy qiyoslarda ayni baytlar olimlar Alisher Navoiyning o'zi tasnif qilgan deb qaraluvchi 808 raqamli kulliyotda ham yo'qligi ma'lum bo'ladi. Bundan quyidagicha xulosa qilish mumkin:

1. Agar 808 raqamli kulliyotni Alisher Navoiyning o'zi tasnif qilgan bo'lsa, tushirib qoldirilgan ayrim baytlarni shoirning o'zi ongli tarzda kiritmagan, she'rlarni kulliyotga ko'chirtirayotganda matniy tahrir qilgan bo'lishi mumkin. №808 da 7 baytli g'azal, Parij nusxadagi bir baytni qo'shish bilan 8 baytli g'azalga aylangan. Yaqin yillargacha Navoiy lirikasidagi 8 baytli g'azallar bahsli bo'lgani navoiyshunoslarga ma'lum.

2. Kulliyotni ko'chirgan Ali Hijroniy Alisher Navoiy yashagan davrdan 25 yil farq bilan Hirotida ko'chiryapti. Har holda, xattot Sultonali Mashhadiy asos solgan Hirot maktabi davomchisi. Garchi keyinchalik shayboniylar, so'ng savafiylar egallagan bo'lsa ham, xattot temuriylar davri adabiy maktabi vakili. Uning qo'lida Navoiy devonlarining mo'tabar nusxalari bo'lgan va ortiqcha baytlarni ulardan ko'chirgan bo'lishi mumkin.

3. Parij nusxasidagi ortiqcha bayt Navoiy tahrir qilib №808 raqamli kulliyotga tartib berilayotgan vaqtdan oldingi manbalardan olingan bo'lsa, agar uni Alisher Navoiyning o'zi tahrir qilib atay kiritmagan desak, Navoiyning ijodiy prinsiplariga tayangan bo'lamiz. Garchi Navoiy tirik paytida tahrir uchun ortiqcha baytlardan kechgandir, biroq bugun Navoiy har kuni she'r yozib qoldirishi imkonsiz bo'lgan olis davrdagi biz uchun bu satrlar juda qiyimatli.

O'rganilayotgan Parij kulliyotidagi "Favoyid ul-kibar" devoni matni tarkibda 202b – 268b-sahifalarda joylashgan. Matnlar qiyosidan bir qancha baytlar faqat Parij nusxasida borligi aniq bo'ladi. Jumladan, devondagi "Qachon maktabda ul mohi muaddab" matla'li 46-g'azal Revan №808, Sulaymoniya № 4056 va joriy 10 tomlik nashrda 7 baytdan iborat.

	G'azal matni	Parij kulliyotidagi matn
1	<i>Qachon maktabda ul mohi muaddab Borur, o'z din borurlar ahli maktab.</i>	قچن مکتب دا اول ماه مؤدب بارور، اوزدين بارورلار اهل مکتب.

2	<i>Bo’lur lavhi zabarjad ahli hayron, Chu olur ilgiga lavhi muzahhab.</i>	بۇلور لوح زبرد اهلى حيران، چو آلور ایلگیگا لوح مذهب.
3	<i>Degach abjad, boshig’a evrulurlar Qamar birla quyosh, ya’ni jad-u ab.</i>	دېگاچ ابجد، باشیغه ابورولورلار قمر بیرله قویاش، یعنی جد و اب.
4	<i>Nechukkim maktab atfoli xurushi, G’amidin xalq aro faryod-u yo Rab.</i>	نېچوک کیم مکتب اطفالی خروشی غمیدین خلق ارا فریاد و یارب.
5	<i>Muallim qullug’ig’a xat berurmen, Gar ozod o’lsa ul sarvi shakarlab.</i>	معلم قوللۇغى غه خط بېرورمېن، گر آزاد اولسا اول سرو شکرلېب.
6	<i>Dabistoni fanoda shurb darsin Ravon qilmay, emassen ahli mashrab.</i>	دېستان فناده شرب درسین روان قیلماي، ایماسسین اهل مشرب.
7	<i>Qachon behush o’lurmen o’zhlukumdin Agar to’ldursang jomim labolab.</i>	قچن بیهوش اولورمین اولوکومدین، اگر تولدورسنگ، جامیم لبالب.
8	<i>Navoiy ashkidin to shom anjum To’kar, chiqqaymu deb ul sa’d kavkab.</i>	نوابی اشکیدین تا شام انجم توکار، چیققای مو دېب اول سعد کوکب.

G’azalda maqta’dan oldin kelgan “*Qachon behush o’lurmen o’zhlukumdin /Agar to’ldursang jomim labolab*” bayti faqat Parij kulliyotida bor. Matn qiyoslanganda ayrim so’zlarda ham farqlar borligi aniqlandi. Joriy nashrda ham mavjud bo’lmagan mazkur baytni, demak, Ali Hijroniy bizga ma’lum bo’lmagan boshqa qo’lyozmadan olgan.

She’r mazmuniga e’tibor berilsa, g’azal oshiqona mazmunda. G’azalda oshiqning harakatlari jonli tarzda voqeabandlikda davom etadi. Deyarli har bir baytda voqealar o’sib boradi, maktabga oshiqning borgani, yorni intizor kutish asnosida ustozga yorni darsdan ozod qilish xatini uzatishi mazmunida davom etadi. Aynan tushirib qoldirilgan baytda maktab bilan bog’liq emas, oshiqning qalbini yor ishq mayiga to’ldirsa, o’zhlukidan ketishi, hushidan ketib, ishqda sarxush bo’lishi mazmuni ifoda etilgan. She’rning kompozitsiyasiga ko’ra, voqeabandlik yuqoridagi misralarda yakun topadi. Maqta’da shoirning xulosasi va o’z-o’ziga murojaati beriladi. Parij nusxasida uchraydigan mazkur bayt she’rdagi maktab voqeasi bilan bog’lanmagan, ammo ishq mavzusiga aloqador. Baytning tushib qolishi she’r mazmuniga jiddiy ta’sir ko’rsatmagan. Faqatgina Parij nusxada berilgan mazkur bayt Navoiyning o’zi tomonidan boshqa qo’lyozmalarga kiritilmagan bo’lish ehtimoli bor.

Alisher Navoiyning “Favoyid ul-kibar” devoni qiyosiy-yig’ma matni bo’yicha dissertatsiya himoya qilgan va devonni turk alifbosida qiyosiy nashrlar bilan chop qilgan Onal Kaya ham tushirib qoldirilgan baytlarni kiritib o’tgan [Kaya 1989]. Onal Kaya matnni ko’chirishda asosan 808 raqamli kulliyotga tayangan, matn ostida boshqa qo’lyozmalardagi farqlar ko’rsatilgan, ya’ni matn ostida

qiyosiy matn shakllantirilgan. Devondagi g‘azallar tartibi va soni Toshkentdagi devon nashrlaridan farqlanadi. Onal Kaya asos qilib olgan qo‘lyozmalardagi g‘azallarning barchasi kiritib ketilgan.

Baytlarning o‘rin almashishi

“Favoyid ul-kibar”dagi 137-g‘azalda ham “Jon aziz asru fido-yu yori joni bo‘lg‘ali /Der na ekin oshiqi bechora ul jonni netar” bayti har uch kulliyotdan faqatgina Parij nusxasida bor. “Vaslidin chun multafit ko‘proq bo‘lur furqatda yor” matla‘si bilan boshlanuvchi mazkur g‘azal anchayin muammoli g‘azal. G‘azalning “So‘z diyor-u yordin so‘rmongki, hijron dashtida / Qolg‘ali bekas unut bo‘lmish manga yor-u diyor” mazmunidagi 6-bayti haqida Alisher Navoiy asarlarining 20 tomlik nashrida quyidagicha izoh berilgan: “Bu g‘azal “Navodir un-nihoya” devonidan kiritilgan bo‘lib, qo‘lyozmada “So‘z-u yor-u yordin so‘rmongki, hijron dashtida / Qolg‘ali bekas unut bo‘lmish manga yor-u diyor” bayti bor, ammo u “Xazoyin ul-maoniy”ning XV – XVI asr qo‘lyozmalarining birortasiga ham kiritilmagan, shuning uchun mazkur bayt tushirib qoldirildi” [Navoiy 1990, 72–73], deyiladi. Bayt 20 tomlikdan tushirib qoldirilgan bo‘lsa-da, 10 tomlikda oltinchi bayt sifatida keltirilgan. Natijada 10 tomlikda iqtibosda emas, she‘r matnidan o‘rin olgan mazkur bayt bilan 7 baytli g‘azalga aylangan, iqtibosdagi tushuntirish berib o‘tilgan izoh olib tashlangan. Parij qo‘lyozmasini qiyosiy matn uchun tekshirish jarayonida topilgan mazkur bayt tufayli she‘r 8 baytli g‘azalga aylandi.

Shu o‘rinda “Navodir un-nihoya”dan “Favoyid ul-kibar”ga o‘tgan g‘azalning qay tarzda o‘zgarishi va farqli jihatlarini qiyosiy jadvalda ko‘rib o‘tamiz:

	“Navodir un-nihoya”	“Favoyid ul-kibar”
1	Vaslidin chun multafit ko‘prak bo‘lur furqatda yor, Tarki vasl aylab qiling, ahibob, furqat ixtiyor.	Vaslidin chun multafit ko‘proq bo‘lur furqatda yor, Tarki vasl aylab qiling, ahibob, furqat ixtiyor.
2	Dema ko‘nglung bo‘ldimu tark aylamoq yor-u vatan, Ne ko‘ngulni tark qilmoq, ne vatan, vah, qaysi yor.	Dema ko‘nglung bo‘ldimu tark aylamak yor-u vatan, Ne ko‘ngulni tark qilmoq, ne vatan, vah, qaysi yor.
3	So‘z-u yor-u yordin so‘rmangki, hijron dashtida Qolg‘ali bekas unut bo‘lmish manga yor-u diyor.	Topmadim bar nechakim mehr-u vafo tufrog‘ida, Dona sochtim ashkdin, kirpik bila aylab shiyor.

4	Topmadim bir nechakim mehr-u vafo tufrog'ida Dona sochtim ashkdin kiprik bila aylab shiyor.	Siyngun ashk o'lmoq oltundek yuz uzra ne osig', Jism hijron ko'rasida bo'lmayin xolis iyor.
5	Siyngun ashk emas oltundek yuz uzra, ne osig', Jism hijron ko'rasida bo'lmayin sohib iyor.	Kimki, olam xalqi birla oshnolig' qilmadi, Oni de farxunda axtar, muni bilgil baxtiyor.
6	Kimki olam ahli birla oshnolig' qilmadi, Oni de farhunda baxt-u oni bilgil baxtiyor.	So'z diyor-u yordin so'rmongki, hijron dashtida Qolg'ali bekas unut bo'lmish manga yor-u diyor.
7	Holini naylab nihon tutsun Navoiy xastakim, Tiysa ashkin oh urar, yig'lar agar ohin tiyor.	Jon aziz asru fido-yu yori joni bo'lg'ali Der na ekin oshiqi bechora ul jonni netar.
8		Holini naylab nihon tutsun Navoiy xastakim, Yetsa ashkin oh urar, yig'lar agar ohin tiyor.

Ko'rinadiki, "Navodir un-nihoya"dan ko'chib o'tgan g'azal baytlar aro o'zgarishga uchragan. "Jon aziz asru fido-yu yori joni bo'lg'ali /Der na ekin oshiqi bechora ul jonni netar" misrasi faqatgina Parij nusxasida bor, qolgan har 7 baytning ham joyi almashgan. Parij nusxasidagi bayt bilan qo'shilib, "Favoyid ul-kibar"da 8 bayt hosil bo'ldi. Mazkur bayt g'azal mazmuni bilan shaklan va mazmunan bog'langan, ammo qofiyasi mos tushmaydi.

Xulosa

Har holda, aksariyat nashrlarda uchramaydigan baytlar Navoiyning o'zi tomonidan ongli tarzda kiritilmagan bo'lish ehtimoli bor. Faqatgina Parij kulliyotidagi mavjud baytlar ham o'z o'rnida fanda katta ilmiy qimmat kasb etadi. Alisher Navoiyning boshqa devonlarini ham kulliyotlarga qiyosiy o'rganish zarurati bor. Zero, Revan nusxasi shoirning o'zi tiriklik davrida ko'chirilgan manba sifatida qadrlansa, Sulaymoniya kutubxonasi nusxasidagi "Favoyid ul-kibar" matni hoshiyalarida esa Navoiyning devonlarga kirmay qolgan she'rlari ko'chirilgan. To'g'ri, ayrim yangi topilgan baytlar tahrir davomida tushirib qoldirilgan bo'lishi mumkin. Biroq bugungi kun ilm-fani buyuk shoirga tegishli har qanday so'zni, satrni qadrlaydi. Sababi, ular shoir ijodining mahsuli, navoiyona tafakkur mevalari. Bugun topilayotgan qadim manbalarni matniy tekshirish yangi ma'lumotlarni berishi shubhasiz.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1990. *Мукаммал асарлар тўплами*. 20 жилдлик. 6-жилд: Хазойин ул-маоний: Фавойид ул-кибар. Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. Тошкент: Фан.
- Алишер Навоий. 2011. *Фавойид ул-кибар*. *Хазойин ул-маоний*. Тўртинчи девон. Тошкент: Тамаддун.
- Алишер Навоий. 2021. *Фавойид ул-кибар*. *Хазойин ул-маоний*. Тўртинчи девон. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
- Мадалиева, О. 2021. *Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қийёсий тадқиқи*. Тошкент: Донишманд зиёси.
- Ҳақимов, М. 1980. “Алишер Навоий “Куллиёт”ини илмий тавсифлаш тажрибасидан”. *Адабий мерос* 3 (15): 9 – 16. Тошкент.
- Ҳақимов, М. 1988. “Шарқ китобат ишида “Куллиёт”нинг ўрни”. *Адабий мерос* 1988. 3(45): 74 – 77. Тошкент.
- Кауа Ёнал. 1989. *Ali Şir Nevayi "Fevayidü'l-Kiber" (inceleme-metin-dizin)*. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Сулаймон, Ҳамид. 1981. “Алишер Навоийнинг Париж куллиёти”. *Шарқ юлдузи* 2: 191 – 194. Тошкент.
- Сулаймон, Ҳамид. 1973. “Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан”. *Адабий мерос* 3: 83 – 93. Тошкент.
- Сулаймонов, Ҳ. 1959. “*Хазойинул-маоний*” текстларини ўрганиш ва нашрга тайёрлашнинг асосий масалалари. Алишер Навоий. “Хазойинул-маоний”. Т. 1.: “Ғаройбус-сиғар”. Т.: Ўз ССР ФА нашриёти, 17-б.

The Preservation of Ghazal Integrity in the Manuscript Copies of the *Fawāyid al-Kibār Dīvān*

Ozoda Tojiboeva¹

Abstract

The divans of Alisher Navoi, who left the greatest lyrical legacy in Turkic literature, occupy an important place in Uzbek literature. Today, Navoi's lyrics, which number eight divans in Turkic and one in Persian

¹Ozoda T. Tojiboeva – Doctor of Philosophy (PhD) in philological sciences, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: ozoda@navoiy-uni.uz

ORCID-ID: 0000-0003-4742-8357

For citation: Tojiboeva, O. T. 2025. “The Preservation of Ghazal Integrity in the Manuscript Copies of the *Fawāyid al-Kibār Dīvān*”. *Golden scripts* 1: 43 – 53.

known to science, are an important object of research. Over the past years, several articles have been published on the poet's hitherto unpublished poems. Today, thanks to free access to manuscripts in world collections, comparative studies of publications and manuscripts can provide science with new information. A textual comparison of divans contained in collections that are valued as unique sources in science is necessary.

In this article, the Paris Collegium, one of the collections that contains 26 works by Alisher Navoi, is considered as the main object. The differences between the poems in the text of the collection "Favoyid ul-Kibar" and the texts of the collections "Revan" and "Fatih" are shown.

Key words: *manuscript, collection, calligrapher, sofa, text, editing, poems.*

References

- Alisher Navoiy. 1990. *Mukammal asarlar to'plami*. 20 jildlik. 6-jild: Xazoyin ul-maoniy: Favoyid ul-kibar. Ilmiy-tanqidiy matn asosida nashrga tayyorlovchi: Hamid Sulaymon. Toshkent: Fan.
- Alisher Navoiy. 2011. *Favoyid ul-kibar. Xazoyin ul-maoniy*. To'rtinchi devon. Toshkent: Tamaddun.
- Alisher Navoiy. 2021. *Favoyid ul-kibar. Xazoyin ul-maoniy*. To'rtinchi devon. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Alisher Navoiy. *Kulliyot*. Qo'lyozma. Fransiya Milliy kutubxonasi. Suppl. Turc. 317-inv. raqam.
- Madaliev, O. 2021. *Alisher Navoiy devonlari qo'lyozmalarining tarkibiy-qiyosiy tadqiqi*. Toshkent: Donishmand ziyosi.
- Hakimov, M. 1980. "Alisher Navoiy "Kulliyot"ini ilmiy tavsiflash tajribasidan". *Adabiy meros* 3 (15): 9 – 16. Toshkent.
- Hakimov, M. 1988. "Sharq kitobat ishida "Kulliyot"ning o'rni". *Adabiy meros* 1988. 3(45): 74 – 77. Toshkent.
- Kaya Önal. 1989. *Ali Şir Nevayi "Fevayidü'l-Kiber" (inceleme-metin-dizin)*. Doktora tezi. Ankara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sulaymon, Hamid. 1981. "Alisher Navoiyning Parij kulliyoti". *Sharq yulduzi* 2: 191 – 194. Toshkent.
- Sulaymon, Hamid. 1973. "Alisher Navoiy kulliyoti qo'lyozmalari tadqiqotidan". *Adabiy meros* 3: 83 – 93. Toshkent.
- Sulaymonov, H. 1959. "*Xazoyinul-maoniy" tekstlarini o'rganish va nashrga tayyorlashning asosiy masalalari*. Alisher Navoiy. "Xazoyinul-maoniy". T. 1.: "G'aroyibus-sig'ar". T.: O'z SSR FA nashriyoti, 17-b.